

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN NEFT KLASTERİNİN EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASI

İxtisas: 5312.01 – “Sahə iqtisadiyyatı”

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

İddiaçı: **Tamara Məcid qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın
A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Universitetinin “Ümumi İqtisadiyyat” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Rövşən Rəsim oğlu Quliyev

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Vahid Tapdıq oğlu Novruzov

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kamran Nurəddin oğlu Abdullayev

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Sevda Ağababa qızı Bədəlova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

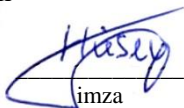
imza / iqtisad elmləri doktoru, professor
Ədalət Cəlal oğlu Muradov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

imza / iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zöhrab Həsən oğlu İbrahimov

Elmi seminarın sədri:

imza / iqtisad elmləri doktoru, dosent
Ramil Zahid oğlu Hüseyn

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və öyrənilmə dərəcəsi. Qlobal təhlükələrin artması və enerji resursları qiymətlərinin qeyri-sabitliyi şəraitində milli iqtisadiyyatın strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə diversifikasiya etmək və ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığını azaltmağı təmin etmək tələb olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri: Azərbaycan-2030" da milli iqtisadiyyat strukturunun müasirləşdirilməsi və diversifikasiyası üzrə sistemli və kompleksli tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsində qeyd olunmuşdur ki, rəqabətə davamlı emal müəssisələr şəbəkəsinin istehsal gücünü genişləndirmək və respublikanın ixrac potensialını artırmaq üçün yüksək texnologiyalar əsasında neft emalı və neft kimyası sahəsində müasir müəssisələrin və istehsal komplekslərinin yaradılması və inkişafını sürətləndirmək lazımdır.

Bu, neft emalı proseslərinin təkmilləşdirilməsi və daha məhsuldar neft-kimya zavod və qurğularının inşası, yeni texnoparkların, sənaye parklarının və platformaların yaradılması da daxil olmaqla dəyər zəncirinin səmərəliliyinin artmasına səbəb olur. Rəqabət qabiliyyətli milli müəssisələr şəbəkəsinin səmərəli fəaliyyət göstərə biləcəyi sənaye klasterlərinin yaradılmasına və inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycanın neft emalı və neft -kimya sənayesinin inkişafında geniş imkanları var və Sumqayıtda yaradılan neft -kimya kompleksi Azərbaycanda neft klasterinin formalaşması üçün yaxşı zəmin ola bilər. 2030-cu ilə qədər burada müasir neft emalı kompleksinin istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur. İndiyədək bu layihə çərçivəsində ildə 12 milyard kubmetr tutumu olan yeni Qaz Emalı Zavodunun və ildə 860 min ton polimer məhsul istehsal gücü olan kimyəvi istehsalın tikintisi artıq başa çatdırılmışdır.

Neft klasteri, bir -biri ilə əlaqəli olan sənaye və müəssisələrin mürəkkəb sistemidir, gəlirlilik və risk səviyyəsi kifayət qədər geniş sərhədlərdə dəyişir və müxtəlif səviyyələrdə risklərin bir-birindən

fərqli təbiəti və mənşəyi olur. Bu səbəblərə görə, Azərbaycanda neft klasteri formalaşdıqca, həm dövlət tənzimlənməsi səviyyəsində, həm də konkret firma və müəssisələrin idarə edilməsi səviyyəsində maliyyə idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar problem yaranacaq. Bütün bunlar respublika iqtisadiyyatının spesifikasiyasını nəzərə alaraq, neft klasterinin tədqiqinə həsr olunmuş elmi işlərin aparılmasının zəruriliyini şərtləndirir.

Qeyd edək ki, iqtisadi ədəbiyyatda tədqiq olunan problemin bu və ya digər aspektinə həsr olunmuş bir sıra elmi əsərlər mövcuddur.

Respublikanın sənaye inkişafı məsələləri, klasterlərin, o cümlədən respublikada neft klasterinin formalaşması və inkişafında emal sənayesinin imkanlarının əsaslandırılması məsələləri aşağıda adları qeyd olunan Azərbaycan alimlərinin əsərlərində nəzərdən keçirilmişdir: R.İ.Abdullayev, T.N.Əliyev, Ş.T.Əliyev, M.C.Ətaqışiyev, E.M.Hacıadə, V.T.Novruzov, R.R.Quliyev, G.A.Səfərov, B.S.Xıdırov, G.Z.Yuzbaşıyeva və başqaları.

Neft klasterlərinin yaradılması və inkişafı, neft-qaz emalı sənayesinin maksimum məhsuldarlığının təmin edilməsinin nəzəri-metodoloji məsələləri xarici alimlər R.Bakal, X.Beyker, G.D.Bouş, V.N.Volkov, İ.N.Denisov, K.Dikkel, V.V.İlyin, E.O.Kalinin, L.Krayevski, P.Kruqman, R.Mann, A.Marşall, G.Martin, A.Meyson, R.Mokler, G.Menkyü, S.Menning, V.Petti, M.Porter, M.Fridman, E.Helfer, P.Riman, A.Rove, A.E.Xoroxorin, Y.Şumpeter və b. tərəfindən araşdırılmışdır.

Lakin yerli ədəbiyyatda klasterlərin yaradılması, işləməsi, tənzimlənməsi və inkişafının bəzi aspektləri kifayət qədər inkişaf etməmiş olaraq qalır. Xüsusilə, klasterlərin inkişafı strategiyalarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, klaster siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi və klasterin iqtisadi sistem kimi dövlət tənzimlənməsi prosesi az öyrənilmişdir.

Bununla yanaşı, neft-qaz xammalının daha məhsuldar emal zəncirini inkişaf etdirməklə birgə rəqabətli neft-qaz emalı və neft-kimya müəssisələri şəbəkəsinin genişlənməsi məqsədi ilə Azərbaycanın formalaşan neft klasterində fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı məsələlərin daha dərin elmi əsaslandırılması və dərk edilməsi tələb olunur.

Yuxarıda qeyd edilənlərin hamısı bu dissertasiya işinin aktuallığını, elmi və tətbiqi əhəmiyyətini vurğulayır.

İslahatçı Azərbaycan üçün neft klasterinin formalaşması və inkişafı probleminin prinsiplial yeniliyi və əhəmiyyəti onun həllinin yüksək elmi-praktiki əhəmiyyəti şəraitində, bir çox aspektlərin diskussiya xarakteri dissertasiya işi mövzusunun seçilməsini, məqsəd və əsas vəzifələri müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi neft sənayesindəki dəyər zəncirinin strukturunu araşdırmaq və Azərbaycanda neft klasterinin formalaşması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün təkliflər hazırlamaqdır. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı məsələlərin həllinin zəruriliyi müəyyən edilmişdir:

- iqtisadiyyatda klaster yanaşmasının nəzəri-metodoloji əsaslarını araşdırmaq;
- dəyər zəncirinin konseptual əsaslarını xarakterizə etmək;
- neft emalı və neft-kimya texnoloji zəncirini təhlil etmək;
- Azərbaycanda neft klasterinin formalaşmasının təşkilati-iqtisadi problemlərini xarakterizə etmək;
- respublikanın neft sənayesində dəyər zəncirinin strukturunu təhlil etmək;
- neft-qaz və neft-kimya sənayesinin inkişaf dinamikasını araşdırmaq;
- neft sənayesinin emal sahələrinin müasir vəziyyəti və inkişaf tendensiyalarını təhlil etmək, qiymətləndirmək və neft klasterinin formalaşması üçün əlverişli şəraiti müəyyənləşdirmək;
- ölkənin formalaşan neft klasterinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətlərini müəyyən etmək;
- formalaşan neft klasterinin elementlərinə dövlət dəstəyi tədbirləri hazırlamaq.

Tədqiqatın obyektı – neft klasterinin formalaşmasında və inkişafında iştirak edən bir-biri ilə əlaqəli təşkilatlar kompleksidir.

Tədqiqatın predmeti – neft klasteri fəaliyyətinin səmərəliliyi məsələləridir.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya tədqiqatının nəzəri-metodoloji əsası neft və neft-kimya sənayesinin iqtisadiyyatı, eləcə də onlarla əlaqəli digər sahələr üzrə yerli və xarici alimlərin əsərləri; M.

Porterin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi və onun çərçivəsində dəyər zənciri konsepsiyası işlənib hazırlanmış; klasterlərin identifikasiyası, struktur quruluşu, klaster inkişafının formalaşma və dövlət dəstəyi mexanizmlərinin metodoloji məsələlərini aşkarlayan işlər olmuşdur. Milli iqtisadiyyatın klasterləşmə meyillərinin öyrənilməsi həmçinin müəllifin Avropa klaster Rəsədxanasının, Dünya İqtisadi Forumunun mütəxəssisləri tərəfindən aparılan tədqiqatlara, eləcə də fəaliyyət göstərən klasterlər və klaster partnyorları (Medicon Valley, EACP, Silicon Europe, 3BI və s.) təcrübələrinə müraciətini də şərtləndirmişdir.

Məqələdə sistem, məntiqi, müqayisəli təhlil metodları, səmərəliyin müəyyən edilməsi, biznes-planlaşdırma, əlaqəli effektlərin uçuğu üzrə ənənəvi və müasir metodlar tətbiq edilmişdir. Həmçinin dissertasiyanın hazırlanmasında qruplaşma metodlarından, şəbəkə və klasterlərin tədqiqatı metodlarından və s. istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatda qəbul edilmiş **fərziyyə** ondan ibarətdir ki, klaster siyasətinin formalaşdırılması və səmərəli həyata keçirilməsi zamanı digər bərabər şərtlər altında istehsal olunan milli məhsulun yalnız daxili deyil, həm də xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına zəmin yaradılır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiə üçün yeni və ya yenilik elementləri olan aşağıdakı əsas müddəalar təqdim olunur:

- milli iqtisadiyyatın yeni qlobal çağırışlarla əlaqədar olaraq biznes inkişafının daha universal və effektiv formalarının meydana gəlməsi tələb olunur - bu formalardan biri də klaster institutudur;
- Azərbaycanda klaster əmələgəlmənin milli xüsusiyyətləri, bu da respublikada neft klasterinin formalaşmasının strateji istiqamətlərini əsaslandırmağa imkan verir;
- klaster dəyişikliyinə mühüm tərkib elementlərindən biri olan dəyər zəncirinin təhlili və qiymətləndirilməsi, neft klaster bölmələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi hesabına dəyər zəncirinin səmərəliliyinin artırılmasının əsaslandırılması;
- ölkə iqtisadi sistemində klaster dəyişikliyinə uğurla həyata keçirilməsi üçün inkişaf etməkdə olan klasterin rəqabət üstünlüklərinin dəqiq təyini tələb olunur;
- klasterdaxili proseslərin və onun bütün inkişaf dövrünün sistemli və hərtərəfli tədqiqatı, idarəetmə və texnoloji aspektlər

kontekstində neft klasteri subyektlərinin təsnifatı;

- qəbul edilən idarəetmə qərarlarının səmərəliliyini və effektivliyini artırmağa imkan verən respublikada neft klasteri formalaşmasının struktur-məntiqi modeli;
- neft emalı sənayesinin müxtəlif sahələrinə və yaradılan neft klasteri subyektlərinə investisiya cəlb etmək üçün yeni yanaşma və mexanizmlərin əsaslandırılması;
- sahənin davamlı inkişafının prioritetlərini və infrastruktur, institusional və təşkilati-iqtisadi amillərin maksimal birləşməsi əsasında rəqabət qabiliyyətinin artmasını nəzərə alan neft klasterinin formalaşmasının əsas prinsip və şərtlərinin əsaslandırılması, hazır məhsulun ixracının artırılmasına və respublika sənayesi üçün xammal və komplektləşdirici məmulatların idxalının minimuma endirilməsi;
- neft klasterinin uğurlu formalaşması və səmərəli inkişafı üçün, infrastruktur şəbəkəsi və innovativ mühitin yaradılması üçün dövlət dəstəyi mexanizmləri və müvafiq resurslar;

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi.

1. **Tədqiqatın elmi yeniliyi** respublikada neft emalı və neft-kimya sənayesinin məhsuldarlığının artırılması baxımından müasir çağırışları nəzərə alınmaqla neft klasterinin təşkili və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə dair əsaslandırılmış elmi-praktiki yanaşmaların işlənilib hazırlanması və əsaslandırılmasından ibarətdir.

Elmi yeniliyi olan dissertasiya tədqiqatının ən əhəmiyyətli nəticələri aşağıdakılardır:

- əsas rəqabət üstünlükləri aşkar edilmiş, ölkənin iqtisadi sistemində klaster inkişafının effektinin yayılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- neft sektorunda yüksək texnologiyalı neft emalı və neft-kimya sənayesinin inkişafına və qabaqcıl iqtisadi artım sahələrinin formalaşmasına yönəlmiş və klaster siyasətinin konseptual müddəalarını və klasterin diaqnostikasında, klaster təşəbbüslərinin dəstəklənməsində, onun inkişafının stimullaşdırılmasında və onun effektivliyinin monitorinqinin aparılmasında dövlətin fəal roluna əsaslanan klaster siyasətinin konseptual müddəaları formalaşdırılmışdır;

- idarəetmə və texnoloji aspektlərin kontekstində neft klasterinin formalaşma və inkişaf elementlərinin təsnifatı təklif edilmişdir;
- neft emalının dəyər zənciri nöqtəyi-nəzərindən bir iqtisadi sistem olaraq neft klasterinin özünəməxsus xarakteristikaları müəyyən edilmişdir;
- inkişaf etməkdə olan neft klasterinin aşağı sənaye sahələrinə investisiya cəlb etmə mexanizmləri və struktur diversifikasiyasının əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır;
- dəyər zəncirinin rəşionalizasiyasına əsaslanan neft klasteri müəssisələrində idarəetmə təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi müəyyən edilmiş və əsaslandırılmışdır;
- yerli sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün klaster yavaşmasının həyata keçirilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi hazırlanmışdır ki, bu da istehsal təşkilinin konkret formalarını, onların yerini, klasterlərin formalaşmasına məsul olan hakimiyyət orqanlarının müəyyənləşdirilməsini, klaster yavaşmasının həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərini və formalarını özündə birləşdirir;
- neft hasilatı və emalı sahələrində vəziyyətin müqayisəli təhlili əsasında neft kompleksinin müasir vəziyyətinə qiymət verilmiş və neft sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə respublikanın iqtisadi, texnoloji və infrastruktur şəraitinin spesifikasiyasını nəzərə alaraq, neft klasterinin formalaşması və inkişafı üçün əsas şərtlər irəli sürülmüşdür;
- klaster fəaliyyətinin sənaye istehsalının diversifikasiyası əsasında idxal əvəzlənməsinin dövlət siyasətinə cavab verən tələblərə uyğunlaşdırılması prosesində iştirakçıların hər birinin rolunun və yerinin müəyyənləşdirilməsi nəzərə alınmaqla neft klasterinin təşkilati strukturu işlənib hazırlanmışdır. Klaster təhsilinin təşkilati strukturu model formasında təklif olunmuşdur, burada klaster üzvləri, klasterin inkişafında iştirak etmək imkanı əldə edərək (iştirakçılar, xarici agentlər, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları, ictimai qurumlar) klaster daxilində, klasterlə xarici mühit arasında sağlam rəqabət yaradır;

neft klasterinin müxtəlif istiqamətlər üzrə formalaşdırılmasına dövlət dəstəyinin forma və metodlar kompleksi təklif edilmişdir: maliyyə-kredit və informasiya dəstəyi; infrastrukturun formalaşmasında ixracın

dəstəklənməsi; klaster iştirakçıları üçün kadrların hazırlanması, qabaqcıl təlim və ixtisasartırma işinin təşkili; klasterlərə dəstək fondlarının (zəmanət, müəssisə, mikroborclar) yaradılması.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Aparılan tədqiqatın **nəzəri əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, burada ifadə olunan müddəalar və nəticələr Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini klaster yanaşmasının tətbiqinə əsaslanaraq inkişaf etdirir, bu da milli iqtisadi sistemdə rəqabətədavamlı sənaye klasterlərinin formalaşdırılması və fəaliyyət göstərməsi məsələlərinin daha dərinədən araşdırılmasına imkan yaradır.

Dissertasiya tədqiqatlarının nəticələrinin **praktiki əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, əldə edilən nəticələr respublikanın davamlı inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi olaraq milli klaster siyasətinin formalaşdırılmasında, klasterlərin inkişafı üzrə konsepsiyaların, hədəf proqramlarının hazırlanmasında hakimiyyət orqanları tərəfindən istifadə edilə bilər; həmçinin iqtisadiyyat subyektləri tərəfindən neft klasterinin yaradılması haqqında qərar qəbul edərkən onun addım-addım formalaşması və təhlili qismində ardıcıl təlimat kimi istifadə edilə bilər. İşin əsas müddəaları respublika nazirliklərinin metodik tövsiyələrinin və universitetlərdə makroiqtisadiyyat üzrə təlim kurslarının hazırlanması üçün analitik baza ola bilər.

Dissertasiya işində aparılan təhlil, əldə olunan nəticələr klaster strukturlarının formalaşması əsasında yerli sənayenin rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verən konkret elmi-əsaslandırılmış tövsiyələr səviyyəsinə gətirib çıxarmışdır.

Aprobasiya və tətbiq. Dissertasiya işinin əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının siyahısına daxil edilmiş elmi jurnallarda dərc olunan 7 məqalə və 3 tezis (onlardan 3-ü xaricdə nəşr olunub) daxil olmaqla 10 elmi işdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və tədqiqatların ayrı-ayrı nəticələri beynəlxalq və respublika elmi konfrans və simpoziumlarında müzakirə olunmuş və təsdiq edilmişdir: ("milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması və inkişafı" (Bakı, 2012) beynəlxalq elmi-praktiki konfransı, "Digital economy: modern challenges and real opportunities" (Bakı, 2020), "gənc tədqiqatçıların III Respublika elmi-praktiki konfransı" (Bakı, 2020).

Əldə olunan nəticələrdən bəziləri ARDNŞ-nin Elmi-Tədqiqat və

Layihə İnstitutunun “Layihələrin iqtisadi qiymətləndirilməsi” şöbəsində praktik istifadə üçün təklif edilmiş və tətbiqetmə haqqında arayış verilmişdir. İşin yekunları eyni zamanda Nobel Oil Ltd şirkətində müzakirə edilərək təsdiq edilmiş və tətbiqetmə haqqında arayış verilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Universitetində işlənib hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 223851 işarə təşkil edir: giriş (14238 işarə), I fəsil (68915 işarə), II fəsil (75219 işarə), III fəsil (57341 işarə), nəticə (8010 işarə) və 156 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.

Dissertasiya işinin strukturu

Giriş

I Fəsil. Neft klasteri tədqiqatının nəzəri-metodoloji əsasları

- 1.1. İqtisadi inkişaf proseslərinə klaster yanaşmasının nəzəri əsasları
- 1.2. Dəyər zənciri tədqiqatının konseptual əsasları
- 1.3 Neft emalı və neft -kimya texnologiya zənciri

II Fəsil. Azərbaycan neft klasterinin formalaşmasının təşkilati-iqtisadi problemləri

- 2.1. Neft sənayesində dəyər zəncirinin strukturunun təhlili
- 2.2. Neft-qaz hasilatı sənayesinin inkişaf dinamikası
- 2.3. Azərbaycanın inkişaf etməkdə olan neft klasterinin emal sənayesindəki tendensiyaları

III Fəsil. Azərbaycanda klaster siyasətinin təkmilləşdirilməsi

- 3.1. Formalaşan neft klasterində dəyər zəncirinin rasionallaşdırılması
- 3.2. Ölkənin formalaşan neft klasterinin müasir şəraitdə idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi
- 3.3. Formalaşan neft klasteri elementlərinə dövlət dəstəyi

Nəticə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Dissertasiyanın əsas məzmunu

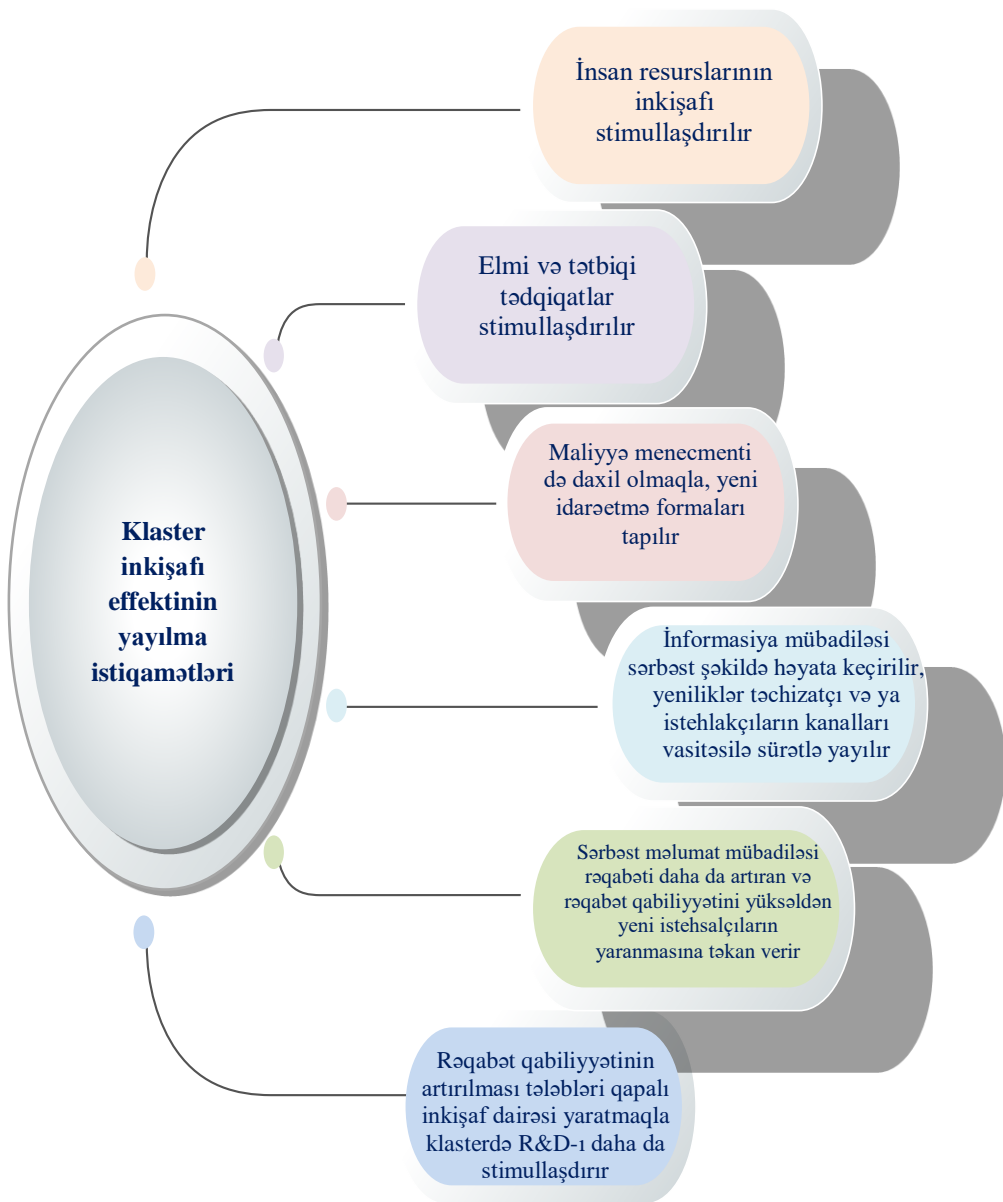
"Neft klasteri tədqiqatının nəzəri-metodoloji əsasları" adlanan birinci fəsildə anlayış aparatının və elmi yanaşmaların formalaşmasının xüsusiyyətləri, habelə praktiki tövsiyələrə çıxış yolu ilə klaster və klaster siyasətinin formalaşdırılması nəzəriyyəsi, metodologiyası və praktikası nəzərdən keçirilir, sənaye klasterlərinin qurulması və təsnifatı modellərinin tipologiyasının nəzəri əsasları və xarici təcrübəsi tədqiq edilmiş və neft klasterlərinin iqtisadiyyatın inkişafında rolu dəqiqləşdirilmişdir, konseptual əhəmiyyəti, neft emalı və neft-kimya texnoloji zəncirinin effektivliyinin artırılmasında neft klasterinin potensialı xarakterizə edilmişdir.

Dissertasiya işində qeyd olunur ki, klaster milli iqtisadiyyatların iqtisadi inkişafında çox mühüm aspekt hesab olunur Porter klasteri, sənaye klasteri, rəqabət klasteri kimi də tanınan biznes-klaster termini M.Porter¹ tərəfindən təqdim edilmiş və populyarlaşdırılmış olsa da, iqtisadi coğrafiyanın və ticarətin əsasları hələ iqtisad elmin klassiklərinin - ingilis iqtisadiyyat məktəbinin təmsilçiləri A.Smit, D.Rikardo və A.Marşalın əsərlərində öz əksini tapmışdır. Klasterləri təbii dəyərinnovasiya sistemləri hesab etmək olar. Klasterlərə elmi ədəbiyyatda mövcud olan yanaşmaları üç qrupa bölmək olar ki, bunların hər biri onun fəaliyyətinin² bu və ya digər aspektini vurğulayır: 1) Adətən bilik sənayesinin bu və ya digər müəssisələrinə bağlı əlaqəli sektorlar daxilində iqtisadi fəallığın məhdudlaşdırılmış regional formaları. 2) Şaquli istehsal zəncirləri; istehsal prosesinin bitişik mərhələlərinin klasterin özəyini təşkil etdiyi kifayət qədər dar şəkildə müəyyən edilmiş sektorlar (məsələn, "təchizatçı - montajçı - satıcı - müştəri" zənciri). Eyni kateqoriyaya baş firmalar ətrafında formalaşan şəbəkələr də düşür. 3) Aqreqasiyanın yüksək səviyyəli (məsələn, "kimyəvi klaster") və ya daha yüksək səviyyəli (məsələn, "aqrar-sənaye klasteri") sektorlar məcmusunda müəyyən edilmiş sənaye sahələri.

İşdə bəyan edilir ki, klasterlər rəqabətə davamlılığa üç üsulla təsir göstərir: klasterə daxil olan şirkətlərin məhsuldarlığının artırılması, sənayeyə yeniliklərin gətirilməsi və sənayedə yeni biznesin stimullaşdırılması. Klaster inkişafı effektin bir neçə istiqamətdə yayılmasını nəzərdə tutur (şək. 1.).

¹ Porter, M.E. *The Competitive Advantage of Nations*, New York: The Free Press, – 1990 – 857 p.

² Brown, R. *Clusters, Supply Chains and Local Embeddedness in Fyrstad*. EUR URB R S, 7(4), – 2000, – p.291-305.

Şək. 1. Klaster inkişafının effekt yayımı istiqamətlərinin blok-sxemi

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Dəyər zəncirinin metodoloji xarakteristikası və konseptual əhəmiyyətinə gəldikdə, firma səviyyəsində dəyər zənciri ideyası təşkilata proseslərin məcmusu kimi baxmağa, xidmət göstərən təşkilat və ya emal təşkilatına hər biri üçün xarakterik olan girişlər, transformasiya prosesləri və çıxış altsistemlərindən ibarət sistem kimi baxılmağa əsaslanır. Bütün bu komponentlər mənbələrin – pul, işçi qüvvəsi, materiallar, avadanlıqlar, binalar, torpaq və idarəetmə alışı və istehlakını ehtimal edir. Qiymət zəncirinin yuxarıdakı tərifini faktiki olaraq hər bir təşkilat üçün xarakterik olan fəaliyyətin təsnifləşdirilməsini nəzərdə tutur³. Resursların məhsullara çevrilməsi prosesində bir çox təşkilat yüz və hətta min cür fəaliyyət göstərir.

Bütün firmaların bu və ya digər şəkildə yerinə yetirməli olduğu bu cür fəaliyyətləri əsas (ilkin) və dəstəkləyici (ikincil) kimi təsnif edilə bilər (şək. 2).

Şək. 2. Dəyər zəncirinin konsepsiyasında fəaliyyət növlərinin təsnifatı

Təsvir edilmiş dəyər zənciri və məhsul istehsalının hazırlanma prosesinin sənədləşdirilməsi biznes keyfiyyətinin sertifikatlaşdırılması üçün əsasdır, xüsusilə beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş ISO 9001 keyfiyyət standartları çərçivəsində 2008-ci ildə təkrar nəzərdən keçirilmiş və təşkilatlara aşağıdakı keyfiyyət idarəetmə sistemi tələblərini irəli sürmüşdür⁴:

³ Rowe, A.J. *Strategic Management: methodological approach.* / A.J. Rowe, A.J. Mason, K.E. Dickel, R.B. Mann, R.J. Mockler. 4th Edition, Addison-Wesley, –1994.– p. 258.

⁴ ISO 9001: 2000. *Quality management systems – Requirements:* [Electronic resource] URL: www.iso.org/iso/catalogue_detail?csnumber=21823.

1) istehlakçıların tələbatını ödəyən və səlahiyyətli orqanların tələblərinə cavab verən məhsulla təchizat qabiliyyətini nümayiş etdirmək;

2) sistemin daim təkmilləşdirilməsi və onun istehlakçının ehtiyaclarına və səlahiyyətli orqanların tələblərinə uyğunluğunu təmin edən prosesləri əhatə edən tədbirlərin effektiv tətbiqi ilə müştəri məmnuniyyətini artırmaq niyyətlərini nümayiş etdirmək.

Beləliklə, zəncir analizi, alt müqavilələr və kənar proseslərdən qaynaqlanan şirkətlər daxil olmaqla, şirkət xərc strukturunun dəyər tədqiqatını əhatə edir, dəyər zəncirinin özü isə satıcılardan alıcılara daha geniş fəaliyyət axını olan *dəyər sisteminin* bir hissəsidir:

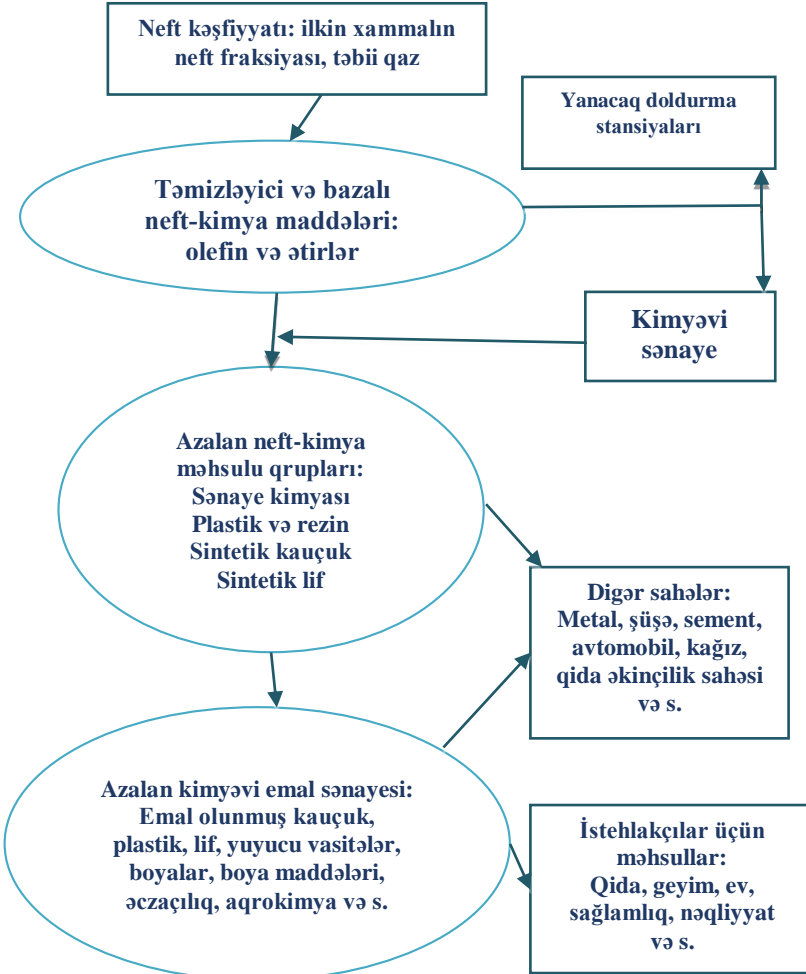
- Firmanın rəqabət üstünlüyünün mənbələri onun ayrı-ayrı fəaliyyəti və bu fəaliyyətlərin qarşılıqlı təsiridir.
- Dəyər zənciri firmanın nəyi və necə həyata keçirdiyi haqda təəssürat yaradır.
- Dəyər zənciri – bir sahədə fəaliyyət göstərən və ilk baxışdan oxşar görünən təşkilatlar arasında fərqləri müəyyənləşdirmək üçün faydalı bir vasitədir.
- Dəyər zənciri təşkilatın güclü və zəif tərəflərini anlamağa imkan verir.

Neft klasterinin neft emalı və neft-kimya texnoloji zəncirinin səmərəliliyinin artırılmasında potensialı aşağıdakı kimidir. Neft klasteri – bu klasterin əsasını təşkil edən neft hasilatı sənayesindən, həmçinin xammal neftinin emalı və bu klasterdən kənarda tələb olunan məhsulların istehsalı üçün zəruri olan sahə, müəssisə və fəaliyyətdən ibarət bir istehsal-iqtisadi sistemdir.

Müəllif neft emalının texnoloji zənciri ilə bağlı proseslərə diqqət yetirir. Məqalədə neftlə bağlı məhsulların aşağıdakı təsnifatı təklif olunur: 1) Xam neft; 2) İlkin neft emalı məhsulları. Ədəbiyyatda neft məhsulları dedikdə adətən məhz bu məhsullar başa düşülür; 3) Neft-kimya məhsulu; 4) Digər məhsullar.

Yuxarıda təsvir edilən sistem yanaşmasına və müəllif tərəfindən təklif olunan neft məhsullarının təsnifatına əsaslanaraq, bu tədqiqatda neft klasterinin elementləri və alt sistemləri kimi aşağıdakı obyektlər araşdırılır: 1) Xammal kimi neft; 2) Neft məhsulları; 3) Neft-kimya məhsulu; 4) Neft emal edən müəssisələr; 5) Neft-kimya müəssisələri; 6) İstehsalat prosesləri; 7) Neft klasterinin bu elementləri arasında münasibətlər, əlaqələr və qarşılıqlı təsirlər.

Şək. 3-də neft-kimya sənayesinin strukturu göstərilir. Təbii ki, müvafiq olaraq neft və neft məhsulları emalı müəssisələrində neft əsaslı məhsulların daha ətraflı təsnifatı mümkündür.

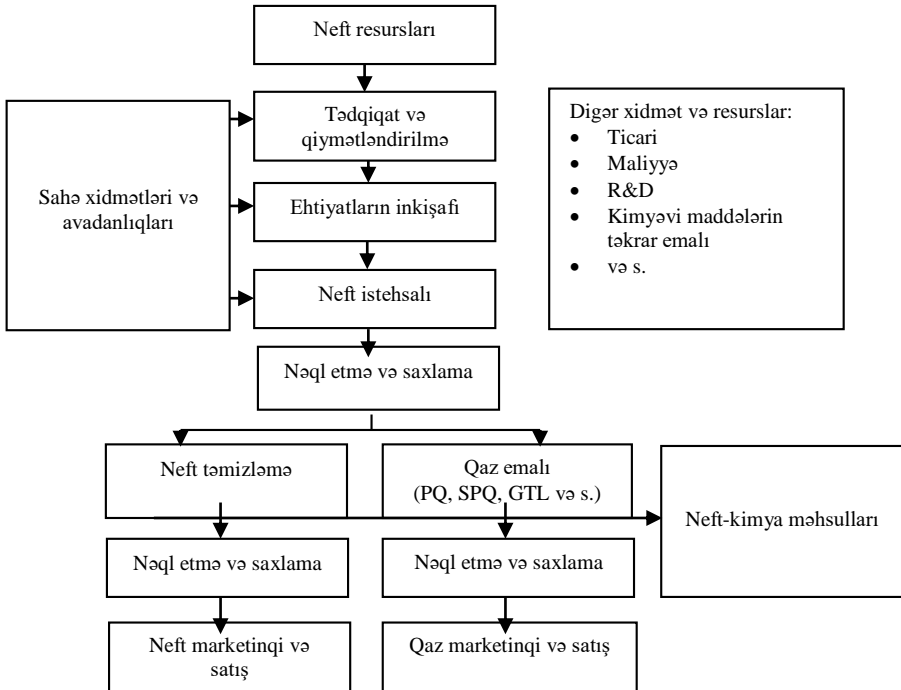

Şək. 3. Neft-kimya sənayesinin strukturu

“Azərbaycanda neft klasterinin formalaşmasının təşkilati-iqtisadi problemləri” adlanan ikinci fəsildə neft sənayesində dəyər zəncirinin strukturu araşdırılır, neftqazçıxarma və neft-kimya sənayesinin müəssir vəziyyəti və inkişaf tendensiyaları təhlil edilir, Azərbaycan sənayesinin emal sahələrinin inkişafı respublika iqtisadiyyatının klasterləşməsi

mövqeyindən nəzərdən keçirilir, neft klasterləri modelinin işlənməsi məsələləri araşdırılır, neft klasterinin formalaşması mühiti qiymətləndirilir.

Dissertasiya işində neft sənayesində dəyər zənciri strukturunun mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanıb. Tədqiqat işimizdə neft klasterində idarəetmənin səmərəliliyi dedikdə biz rasional şəkildə şaxələndirilmiş və, çox vacib amil olan, dayanıqlı rəqabət qabiliyyətli neft klasterinin həm daxili, həm də xarici bazarlarda formalaşmasını və inkişafını təmin edən menecmenti başa düşürük. Məlum olduğu kimi, neft sənayesi neft məhsullarının kəşfiyyatı, hasilatı, təmizlənməsi, nəqli və marketinqi kimi prosesləri əhatə edir. Sənaye məhsullarının əksəriyyəti yanacaq və neftdir. Dünya Bankının Azərbaycan da daxil olmaqla bir neçə ölkənin neft-qaz sənayesinin tədqiqi əsasında apardığı tədqiqatda neftin dəyər zəncirinin aşağıdakı sxemi təklif olunur (şə. 4):

Şək. 4. Neftin dəyər zənciri⁵

⁵The Petroleum Sector Value Chain. The World Bank Group – Washington – 2009. – 299 p.

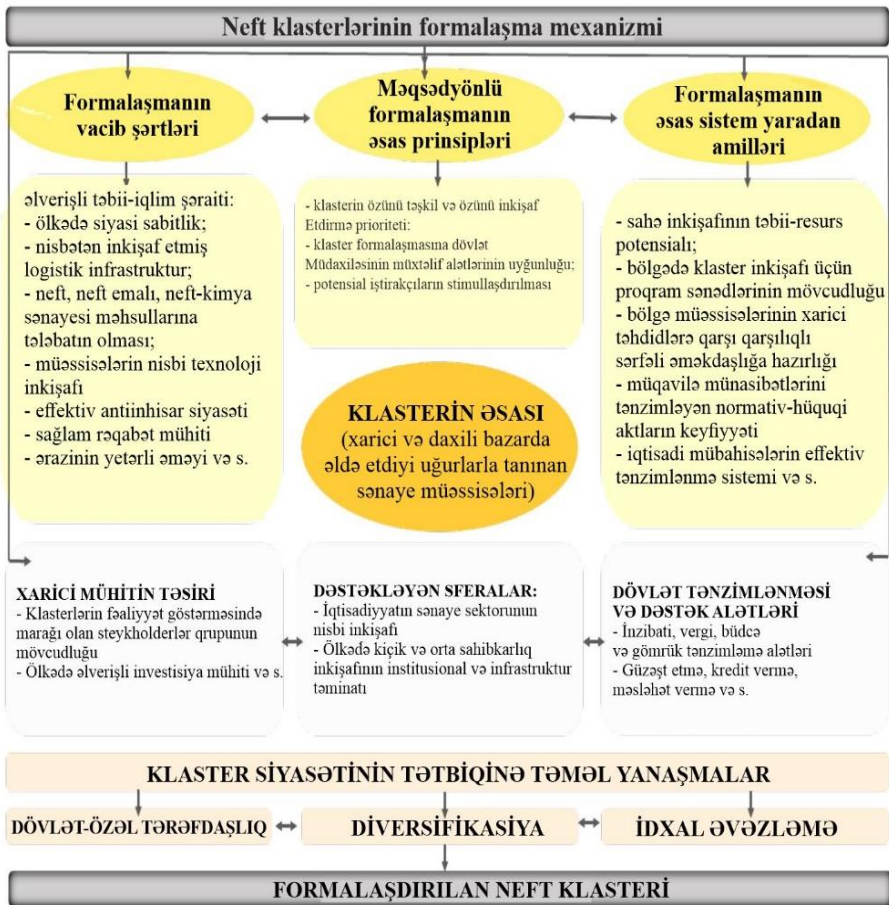
Azərbaycanın neft-qaz hasilatı və neft-kimya sənayesinin təhlili göstərir ki, neft klasteri üçün əsas xammal neftdir və onun istehsalında 2010-cu ildən başlayaraq əlverişsiz meyllər müşahidə olunur. Belə ki, 2010-cu ildə neft hasilatının artım tempi 0,8% aşağı düşüb, 2011-ci ildə neft hasilatı 10,3% aşağı düşüb və 2017-ci ilə qədər də düşməyə davam edib. 2018-ci ildə neft istehsalının həcmi 38,8 mln. ton təşkil edib, lakin 2019-cu ildə istehsal səviyyəsi yenə 37,5 mln. tona düşüb. Təbii qazın emal potensialına gəldikdə isə, neft hasilatının dinamikasından fərqli olaraq, 2011-ci il istisna olmaqla, qaz emalının sonrakı illərdə də sabit artımı davam edib, 2015-ci ildə istehsal həcmi 29,3 mlrd m³ təşkil edib və 2018-ci ildə 30,5 mlrd m³-ə qədər artıb.

Azərbaycan neft klasterinin emal sahələrinin inkişafı respublikamızda bu klasterin formalaşmasının və inkişafının sürətləndirilməsinin əsas amilləri rolunda çıxış edir. Formalaşmaqda olan neft klasterinin potensialının vacib mənbələrindən biri də Azərbaycanda neft-kimya sənayesinin potensialıdır.

Dissertasiya işinə o da təsdiq olunur ki, müasir dövrdə neft klasterinin inkişaf problemlərinin tədqiqi zamanı daha çox maraq doğuran əsas neft-qaz sektoru deyil, bu sektorun dünya bazarında rəqabəti ilə seçilən potensial olaraq yüksələn və aşağı düşən sahələridir. Azərbaycana gəldikdə isə, yaxın perspektivdə azalan sahələr və onların ən parlaq nümayəndəsi kimi neft-kimya sənayesi daha aktual görünür.

Təhlil göstərir ki, Azərbaycanda neft klasterinin azalan sahələrinin genişləndirilməsi potensialı kifayət qədər yüksəkdir. Təkcə bu malların idxal əvəz etməsi hesabına ölkə ildə 100 milyon dollardan artıq ödəniş balansını artırmaqla kifayətlənə bilər. Bunun üçün ölkə sənayesinin neft-qaz və neft-kimya sektorunun sahibkarlıq inkişafını stimullaşdırmaq, emal istiqamətlərində investisiya mühitinin cəlbediciliyini artırmaq, nəinki idxal mallarının əvəz edə biləcəyi yerli istehsalı genişləndirmək, həm də ölkənin ixrac potensialını artırmaq lazımdır. Beləliklə, əlavə ixracın imkanlarını nəzərə alsaq, effekt daha da artır. Əlavə olaraq buna ilkin neft və qaz emalı məhsullarının daha yüksək tərtibatlı yeni azalan sahələr üçün xammal kimi xidmət edə biləcəyini əlavə etsək, onda neft hasilatından istehsalda və ixracda rəqabət aparan klasterin yaradılmasını təsəvvür etmək olar.

“Azərbaycanda klaster siyasətinin təkmilləşdirilməsi” adlı üçüncü fəsildə formalaşan neft klasterində dəyər zəncirinin rəşional-laşdırılması amilləri araşdırılır, neft klasterinin formalaşması və inkişafının prioritet istiqamətləri aşkarlanır və əsaslandırılır, müəllif tərəfindən işlənib hazırlanmış respublikanın neft klasterinin formalaşdırılması modeli təqdim edilir, bu klasterin elementlərinə dövlət dəstəyinin forma və üsulları əsaslandırılır, müasir şəraitdə respublikanın neft klasteri idarəçiliyinin formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi istiqamətləri xarakterizə olunur (Şək. 5).

Şək. 5. Respublikada neft klasterinin formalaşması modeli

Şəkildən də görüldüyü kimi, neft klasterinin yaradılması bu sahənin müəssisələri ilə vahid dəyər zəncirinin digər iştirakçıları arasında istehsal, metodik, informasiya, elmi, marketinq və digər əlaqələrin təkmilləşdirilməsi yolu ilə neft sənayesi müəssisələrinin mövcud potensialından optimal istifadə edilməsinə yönəlib. Klaster iştirakçıları, habelə klasterlə xidmət və dəstəkləyici müəssisələr arasında sıx kooperasiya əlaqələrinin olması sinergetik effektin yaranmasını şərtləndirir. Neft və onunla əlaqəli sənaye sahələrində müəssisələrin sayının artdığı Azərbaycan şəraitində effekt xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki bu müəssisələrin bir subyekt kimi klasterə cəlb olunması klaster nüvəsində yaradılan innovasiyalara yeni subyektlərin çıxışının artırılması üçün zəruri olan sahələrin yaradılması sayəsində onların səmərəliliyinin artırılmasına imkan yaradır.

Dissertasiya işində müddəalar əsaslandırır ki, neft klasterində dəyər zəncirinin rasionallaşdırılması amillərinin tədqiqi zamanı ölkə müəssisələrinin regional nöqtəyi-nəzərdən rəqabətə davamlı şirkətlərə çevrilməsi məqsədilə yerli imkanlar hesabına aşağı və orta əlavə dəyəri olan zəncirin formalaşdırılması əsas götürülür. Neft sənayesində gözlənilən tərəqqiyə nail olmaq üçün sənaye sektorunda aktivlərdən və təbii ehtiyatlardan daha dolğun istifadə etmək, habelə müəssisələrdə səmərəli iş təcrübəsi tətbiq etmək, idxaldan asılılığın azaldılması lazımdır. Eyni zamanda, məqsəd yerli məhsullar hesabına dəyər zəncirinin daha gəlirli hissələrindəki bəzi seçilmiş məhsullara olan tələbatı təmin etməkdir. Bunun üçün yüksək əlavə dəyəri olan məhsullar üzrə fokus-qruplar müəyyənləşdirmək, bu istiqamətdə yerli istehsal güclərini yaratmaq məqsədəuyğundur. Nəticədə, Azərbaycan xüsusilə neft-qaz sektorundakı iştirakını təmin etməsi hesabına ağır sənaye və maşınqayırma dəyər zəncirində regional istehsalçı olacaq. Ölkənin dəyər zəncirini hansı seqmentlər birləşdirilməlidir məsələsini həll etdikdə ilk növbədə bazarın cəlbədiciyi, rəqabətqabiliyyətlilik və gəlirlilik kimi amilləri nəzərə almaq lazımdır. Digər tərəfdən, ölkə sənayesinin mövcud potensialını, bu malları qısa müddətdə istehsal etmək imkanını nəzərə almaq lazımdır.

Milli iqtisadiyyatın inkişafına dəstək vermək üçün neft klasterinin milli iqtisadiyyatın digər sahələri ilə əks əlaqə yaratması təşviq edilməlidir. Yalnız belə bir siyasət sağlam rəqabətə zidd olmamalıdır,

çünkü məqsədli dəstək və səmərəsiz subsidiyalar arasındakı sərhəd qeyri-müəyyəndir. Azərbaycanda gedən iqtisadi proseslər deməyə əsas verir ki, ölkəmiz karbohidrogen xammalına əsaslanan monosektor iqtisadiyyatını diversifikasiya edilmiş innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyata çevirən yolun başlanğıcıdır.

Dissertasiya işində aparılan təhlil göstərir ki, dövlətin planlarında xüsusi yer neft klasterinə ayrılır, yəni neft istehsalı ilə yanaşı, neftlə əlaqəli sənayelərin də inkişafı planlaşdırılır. Bu strategiyanın praktiki uğuru birbaşa yeni müəssisələrin istismara verilməsindən və/və ya köhnələrinin müasir standartlara uyğun modernləşdirilməsindən asılıdır.

Dissertasiya işindəki müddəalar göstərir ki, neft klasterinə daxil olan müəssisələrin səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün neft klasterinin müəyyən sahələrinə məqsədyönlü dövlət dəstəyinin olması vacibdir. Neft-kimya sənayesinin emal gücünün genişləndirilməsi və ixrac potensialının artırılması nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda bu sənayenin inkişafı üzrə balanslaşdırılmış dövlət siyasəti həyata keçirilir. Artıq 23 rezidentin qeydiyyatı alındığı müasir Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı yaradılıb, onlardan 20-dən çoxu fəaliyyət göstərir və sənaye məhsulları istehsal edir, qoyulan investisiyalar isə ümumilikdə 2,3 milyard ABŞ dollarından çoxdur. Polimer istehsalı üzrə iri müəssisələr istismara verilib, polipropilen və aşağı təzyiqli polietilen istehsalı üzrə SOCAR Polymer zavodu⁶ açılıb. Azərbaycanda neft klasterinin inkişafı istiqamətində dövlət investisiyaları hesabına tikilən digər mühüm layihə kimi karbamid istehsalı zavodunu göstərmək olar. SOCAR – Karbamid zavodunda artıq ammoniyak, gündəlik istehsal gücü 1200 t ammoniyak və 2000 t karbamid olan maye və əmtəəlik karbamid istehsal olunur, əsas xammal kimi isə təbii qazdan istifadə olunur.

Sahibkarlığa dəstək üçün qanunvericilik və dövlət proqramlarını tərtib edərək, həmçinin mövcud institusional mexanizmlərə əsaslanaraq Azərbaycanda klaster mexanizminin tətbiqinə başlanmalıdır. Neft klasterinə xüsusilə dövlət dəstəyi ilə qısamüddətli perspektivdə ciddi nəticələr əldə edə biləcək nisbətən rəqabətə davamlı sahələri seçmək vacibdir. Eyni zamanda, neft klasterinin dəstəyində dövlət-özəl tərəfdaşlığı da vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti", eləcə də ölkədə

⁶ SOCAR Polymer: [Electronic resource] URL: <https://www.socarpolymer.az>.

fəaliyyət göstərən digər iri şirkətlərin bu prosesdə fəal iştirakı müsbət nəticələr verə bilər.

Dissertasiya işinin müddəalarına görə, klaster institutunun formalaşması və inkişafı, ilk növbədə, ölkədə sənaye sektorlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi, bu sahələrdə yeni sənaye iş yerlərinin yaradılması, qeyri-neft sahələrində istehsalın inkişafı, əlaqəli xidmətlərin inkişafının stimullaşdırılması, sənaye infrastrukturunun sürətləndirilməsi və modernləşdirilməsi həm bütövlükdə ölkə kontekstində, həm də regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın formalaşan neft klasteri fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, ümumiyyətlə, strukturun şaxələndirilməsinə və iqtisadiyyatın inkişafına, emal müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə imkan yarada bilər, həmçinin:

- iqtisadi artımı və daha yüksək nizamlı digər əlaqəli sahələrin inkişafını təmin edər;
- işsizlik və yoxsulluğun azaldılması, əhalinin təhsil səviyyəsinin dünya standartlarına uyğun artırılması kimi mühüm sosial problemləri həll etməyə imkan yaradar;
- iqtisadiyyatın neft emalı sektorunun iştirakçı və investorlarının dairəsini genişləndirər;
- idxalı əvəzləyən rəqabət qabiliyyətli müəssisələrin inkişafının stimullaşdırılmasını təmin edər və yeni emal məhsullarının genişləndirilməsi hesabına ixrac potensialının gücləndirilməsinin yeni mənbələrini formalaşdırar;
- ixrac strukturunu rasionallaşdırar və diversifikasiya edər;
- dövlət büdcəsinin neft sektorunun gəlirlərindən asılılığını azaldar və ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun rolunun artırılmasını təmin edər və s.

Qeyd edək ki, nəzərdə tutulan neft klasterinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi proseslərində ölkə inkişafının makroiqtisadi aspektlərinin rasionallığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Neft-qaz sektorunun klaster inkişafı milli iqtisadiyyat artımının prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır və bu elmi əsasnamənin əsas arqumenti dissertasiya işinin nəticə bölümündə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin əsas nəticələri:

1. Qlobal rəqabətin getdikcə kəskinləşən şəraitində iqtisadi inkişafın klaster konsepsiyası milli iqtisadiyyata baxış üçün yeni bir üsuldur, o, qloballaşma mühitində rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına çalışan firmaların, hökumətin, tədris və elmi-tədqiqat müəssisələrinin, eləcə də digər təşkilatların yeni rollarına işarə edir. Milli iqtisadiyyatda klaster yanaşmasının tətbiqi milli şirkətlərə beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət dairələrini genişləndirməyə imkan verir.

2. Ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində klaster inkişafı effektinin genişləndirilməsinin əsas rəqabət üstünlükləri və istiqamətlərinin müəyyən edilməsi aşağıdakı aspektlərə əsaslanır: 1) klasterlər sahibkarlıq təşəbbüsləri və biznes-layihələrin inkişafı üçün daha cəlbedici olurlar; 2) klasterlər ölkə iqtisadiyyatının bu və ya digər sektorunda effektivliyin artırılmasına səbəb olurlar; 3) klasterlər daxili və xarici investisiya resurslarını səfərbər edir, onların cəlb olunmasını motivasiya edirlər; 4) klasterlərdə müəssisələrin idarə heyətinin peşəkarlıq səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması üçün əlverişli mühit mövcuddur və s.

3. Dəyər yaratma zəncirinin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: 1) dəyər yaratma zənciri neft və qazın mövcudluğu istiqamətində tədqiqatların aparılması məqsədilə müvafiq ərazilərin identifikasiyasından başlayır; 2) ilkin tədqiqatlar aparıldıqdan sonra neft yataqları qiymətləndirilir, işlənir və hasilat başlayır ki, bu da Tədqiqat və İstehsal (E&P) mərhələsində baş verir; 3) E&P prosesinə bir çox yardımçı xidmətlər və s. daxildir.

4. İstehlakçının əsas qayğısı faydalılığın maksimuma çatdırılmasıdır və bu mənada M.Porterin müəyyənləşdirdiyi dəyər daha konstruktiv şəkildə nəzərdən keçirilir. Zəncirləmə dövrü ərzində məhsullar əlavə dəyər əldə edir ki, bu zaman da onun effektivliyi, o cümlədən də firmanın mənfəəti, daha çox istehsal xərclərindən asılı olur – bütün bu amillər onların məişət, sənaye və ticarət subyektlərinin fəaliyyətində tətbiqi proseslərinin faydalılığı baxımından nəzərdən keçirilir.

Burada əsas arqument kimi klasterin formalaşması dövrünün ilkin fəaliyyət mərhələləri götürülmüşdür – planlaşdırma, əsaslandırma, infrastruktur, kommunikasiya məsələləri, giriş və çıxış logistikası, tam marketinq, zəruri servis xidmətləri, ikinci mərhələdə isə daha çox

dəstəkləyici fəaliyyət istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir, buraya istehsal və texnoloji inkişafın təmin edilməsi, ən yeni texnologiyaların və onların transferinin tətbiqi, klaster iştirakçıları dairəsinin genişləndirilməsi, insan resurslarını idarə etmənin effektivliyinin təminatı daxildir və s..

5. Neft emalı texnoloji zəncirin vacib mərhələləri arasında aşağıdakılar nəzərə alınır: 1) neft xammalı ehtiyatlarının və mənbələrinin formalaşdırılması; 2) ilkin neft emalı istehsal infrastrukturunun təmin edilməsi və təşkili, emal olunmuş məhsulların alınması; 3) neft-kimya müəssisələri şəbəkəsinin təşkil və inkişaf etdirilməsi yolu ilə neft məhsullarının daha dərin emalının təmin edilməsi; 4) yüksək texnologiyalar əsasında digər neft-qaz emalı məhsullarının (məsələn, innovasiya məhsulları, nanoməhsullar və s.) istehsalının və alınmasının təmin edilməsi. Müəssisələrin rəqabətə davamlı şəbəkəsinin və yüksək texnologiyaların transfer təminatı yerli və xarici investisiyaların daimi axınına səbəb olur.

6. Dövlət əlverişli innovasiya mühitini təmin etmək və xarici investorları cəlb etmək üçün klaster infrastrukturunun yaradılmasına və inkişafına imkan yaratmalıdır. Nəqliyyat (boru kəmərləri, avtomobil və dəmir yollarına, limanlara giriş və s.) və saxlama kimi infrastruktur, bir tərəfdən istehsal və emal, digər tərəfdən isə emal və son istehlakçı arasındakı əlaqələr də daxil olmaqla, dəyər zəncirinin müxtəlif mərhələlərində əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, klaster qurumlarında sahibkarlıq və biznes subyektləri onlar üçün zəruri olan infrastrukturla kompleks və sistemli şəkildə təmin olunmalıdırlar.

7. Bizim tədqiqatlarımız belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, neft-qaz sektorunun klaster inkişafı Azərbaycanın milli iqtisadiyyat artımının prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bu, neft klasteri subyektlərinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, həm də digər əlaqəli yüksək səviyyəli sahələrin iqtisadi tərəqqisini təmin edəcək; işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması, əhalinin təhsil səviyyəsinin dünya standartlarına uyğun artırılması kimi mühüm sosial problemləri həll etməyə imkan verəcək; ixrac strukturunu rasionallaşdırmağa imkan verəcək; dövlət büdcəsinin neft sektorundan asılılığını azaldacaqdır.

8. Klaster təşəbbüslərinin inkişafını stimullaşdırmaq, eləcə də klasterlərin fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli mühit yaratmaq məqsədilə klaster siyasətinin strateji istiqamətlərini daha da inkişaf

etdirmək, habelə Azərbaycan ərazisində klaster inkişafının taktiki məsələləri kontekstində hərəkətləri konkretləşdirmək lazımdır. Klasterlərin formalaşması və inkişafı proseslərinə əsas dəstək istiqamətləri aşağıdakılardır:

- milli və xarici klaster sistemlərinin formalaşdırılması metodlarının, prinsiplərinin və yanaşmalarının tədqiqi və təhlili əsasında dövlət klaster siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə təşkilati-metodiki sənədlərin təkmilləşdirilməsi;

- milli və ərazi səviyyəsində dövlət-özəl tərəfdaşlıq modeli əsasında klaster qurumların maliyyə dəstəyinin effektiv mexanizminin işlənilib hazırlanması;

- təsərrüfat fəaliyyətinin ekologizasiyası məsələləri də daxil olmaqla innovasiyaların stimullaşdırılması, AİZ-lərin (Azad İqtisadi Zonaların), sənaye parklarının və texnoparkların səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri infrastruktur elementləri kimi inkişafına yardım göstərilməsi;

- klaster birləşmələrinin iştirakçısı olan müəssisələrdə subkontraktinq mexanizmlərinin və keyfiyyətin menecmenti sisteminin inkişafına yardım;

- inzibati baryerlərin azaldılması və bu sahədə informasiya-konsultasiya fəaliyyətinin fəallaşdırılması, klasterlərin inkişafı üçün zəmin yaradan peşə təhsili proqramlarının həyata keçirilməsi.

Effektiv klaster siyasəti idxaləvəzətmə məsələlərinin həllində, milli rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində əsas amil kimi çıxış etməyə, həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatının resurs tutumlu iqtisadi inkişaf tipindən cəmiyyətin postindustrial inkişaf modelinə tez bir zamanda keçməsinə şərait yaratmağa qadirdir.

Dissertasiya işinin məzmunu ilə bağlı olaraq aşağıdakı elmi məqalə və tezislər çar olunmuşdur:

1. Алиева Т.М. Углеродородные ресурсы в цепочке стоимости. Milli İqtisadiyyatın İnkişafı və Səmərəliliyinin Yüksəldilməsi Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları / Т.М. Алиева. – Bakı: – 2012. – с. 434-438.

2. Алиева Т.М. Концептуальные основы стоимостной цепочки, АМЕА–nın Xəbərləri // Т.М.Алиева.– 2013. №4, – с. 62-66.

3. Алиева Т.М. Анализ особенностей этапов стоимостной

цепочки в контексте оценки конкурентоспособности фирмы / Т.М.Алиева. İrəkYolu, – 2014. №1, – с. 53-58.

4. Алиева Т.М. Нефтяной кластер в контексте теории систем и системного анализа, Audit. / Т.М.Алиева. –2014. №3, – с. 9-13.

5. Алиева Т.М. Технологические цепочки в основном производстве нефтяного кластера. АМЕА-nın elmi əsərləri / Т.М.Алиева. – 2014. №3, – с. 355-360.

6. Алиева Т.М. Факторы совершенствования финансового менеджмента в предприятиях нефтяного кластера, основанные на рационализации стоимостной цепочки. Экономика и Предпринимательство / Т.М.Алиева.– 2014. №12, Часть 3.– с. 803-807.

7. Алиева Т.М. Финансовый менеджмент в нефтяном кластере на базе концепции стоимостной цепочки. Научное обозрение // Т.М.Алиева. – 2015. №1, – с. 162-168.

8. Алиева Т.М. Методологические основы кластерного подхода в экономике. Международный Техничко-Экономический журнал // Т.М.Алиева. – 2015. №1, – с. 27-31.

9. Aliyeva T.M. On the application of the digital economy in the oil cluster / International conference Digital economy: modern challenges and real opportunities. – Baku: 13-14 February 2020, – p.120-121.

10. Алиева Т.М. Основные направления рационального макроэкономического финансового менеджмента в развитии нефтяного кластера в Азербайджане / Gənc tədqiqatçıların III Respublika elmi konfransın materialları, – Bakı: 13.03.20 – с. 88-90.

Dissertasiyanın müdafiəsi “27” oktyabr 2021-ci il tarixdə saat 16:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “27” sentyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.04.2021. Kağızın formatı: 60x84 ^{1/16}.
Sifariş 07/09. Həcmi 1 ç.v. (37774 işarə)
Ofset kağızı №1. Tiraj 100.

*“AA – Poliqraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.
Əlaqə üçün: capevi@internet.ru / (+99455) 201-2809*